

«ЗБОРНИК БЕЛАРУСКІХ ПРЫКАЗАК» І.І. НАСОВІЧА Ў ГІСТОРЫІ АЙЧЫННАЙ ФРАЗЕАЛОГІІ

Беларуская фразеалогія – адна з маладых галін лінгвістыкі, якая актыўна пачала развівацца ў 60-я гады ХХ ст. Але цікавасць да фразеалагічных адзінак беларускай мовы пачала праяўляцца яшчэ ў пачатку ХІХ ст., калі існавала недыферэнцыраваная гісторыка-філалагічная навука. Значная праца была праведзена тагачаснымі фалькларыстамі, этнографамі і мовазнаўцамі, якія не проста збіралі і апісвалі моўны матэрыял, але і стварылі аснову фразеалагічнай лексікаграфіі, калі фразеалагізмы (як прымаўкі) сталі ўключацца ў зборнікі прыказак і прымавак. Ян Чачот у свой зборнік «Piosn`ki wies`niacze z nad Niemna i Dzwiny, niekto`zre pryslowia i idiomatizmu», выдадзены ў Вільні ў 1846 г., уключыў каля двухсот беларускіх прыказак. Асаблівае месца ў гэтай справе належыць І.І. Насовічу – аўтару «Слоўніка беларускай мовы» (СПб, 1870): многія выразы прыводзяцца ім у якасці ілюстрацыйнага матэрыялу пры апісанні слоў, а больш двухсот вынесена ў загаловкі слоўнікавых артыкулаў. У 1874 годзе ім быў падрыхтаваны і выдадзены «Зборнік беларускіх прыказак», дзе было змешчана 3715 прыказак і прымавак (такую лічбу называе І.Я. Лепешаў у артыкуле «Класічная праца айчыннай філалогіі» [1, с. 52]).

І.І. Насовіч зрабіў вялікі ўклад у развіццё беларускай фразеалогіі. Ён адным з першых сабраў значную колькасць моўнага матэрыялу і, сістэматызаваўшы яго, уклаў асобны зборнік. Нягледзячы на некаторыя хібы працы (даследчык падае матэрыял не тэматычна, а ў алфавітнай паслядоўнасці; «пословицами» ён называе і прымаўкі, якія сёння класіфікуюцца як уласна фразеалагізмы), заслуга І.І. Насовіча ў тым, што ён растлумачыў амаль чатыры тысячы фразеалагічных адзінак, многім з іх даў эмацыянальна-экспрэсіўную характарыстыку (часцей за ўсё сустракаюцца паметы «насмешливо», «шуточно», «в похвалу», «в упрек», «с неудовольствием»), паспрабаваў раскрыць паходжанне некаторых з іх, прывёў эквіваленты з рускай мовы, правёў паралелі з польскай, лацінскай, французскай мовамі. Нельга не згадаць пра тое, што ў «Лексічным паказальніку», змешчаным у канцы «Зборніка...», даследчык патлумачыў больш за дзве тысячы незразумелых слоў, а ў «Прадмове» пазнаёміў чытача з асаблівасцямі ўтварэння і бытавання прыказак, адзначыў іх практычную мараль, маральна-этычнае і педагагічнае значэнне.

Фразеалагічны матэрыял, сабраны І.І. Насовічам, не страціў сваёй актуальнасці і ў наш час. Пра гэта сведчыць той факт, што нават у такой невялікай працы, як «З народнай фразеалогіі: Дыферэнцыяльны слоўнік» (1991), куды ўвайшло толькі 700 выказаў, І.Я. Лепешаў часам робіць спасылку на «Зборнік...» І.І. Насовіча і прапануе параўнаць іх адзінкі. Мы паспрабавалі прасачыць, як змяніліся значэнні асобных выказаў на працягу стагоддзя.

Дванаццаць фразеалагізмаў маюць падобную структуру ў абодвух слоўніках. Большасць з іх не змянілі значэнне, а толькі зведалі некаторыя структурныя змены. Напрыклад,

«Зборнік беларускіх прыказак»

брынды б’е

‘кажуць пра чалавека, які марна траціць час на бескарысныя заняткі’

масла пагасла

‘кажуць, жартаўліва адмаўляючыся пры патрабаванні масла’

ні расінкі ў роце не было

‘зусім нашча’

паверх дзярэўю хадзіць

‘кажуць пра непаседлівага свавольніка’

слухай вухам, а не брюхам

‘кажуць таму, хто не слухае’

смерць у вочы паглядзела

‘кажуць, калі хто раптам уздрыгне’

толькі дух ды пятух

‘няма ніякай маёмасці’

таўкач лізаў

‘кажуць насмешліва пра лысага’

таўкач аблізаў

насмешліва казалі таму, хто замест пахвалы атрымаў вымову, або таму, чые надзеі не апраўдаліся, або таму, каму адмовілі ў сватаўстве.

«З народнай фразеалогіі...»

брындзікі біць

‘гультаяваць, займацца пустымі справамі’

масла пагасла <сала патала>

‘кажуць, калі ў каго-небудзь няма чаго-небудзь са скароміны’
расінкі <росачкі>ў губе не было
‘хто-небудзь зусім нічога не еў’

поверх лесу пайсці

‘стаць распушчаным’

слухаць вухам, а не брюхам

‘больш уважліва, унікаючы ў справу (слухаць)’

смерць у вочы глянула

‘кажуць, калі каго-небудзь сутаргава страсянула’

толькі дух ды пятух

‘нічога не засталася ад маёмасці, у каго-небудзь нічога няма з маёмасці’

мяла (качалку) аблізаў

‘лысы’.

Астатнія адзінкі зведалі змены ў структуры і ў значэнні:

«Зборнік беларускіх прыказак»

сказаў як звязаў

‘гавораць пра сказаную недарэчнасць або пошласць’

таўкач муку пакажа

‘выкарыстоўваўся як адказ

«З народнай фразеалогіі...»

сказаў як звязаў

‘гавораць катэгарычна, як пра канчаткова вырашанае’

таўкач кашы пакажа

‘папярэдзванне аб пакаранні,

самахвалу і меў значэнне
'пабачым на справе'.

часцей як пагроза ў дачыненні
да дзяцей'.

Падобныя структура і значэнні засталіся ў выказаў:

«Зборнік беларускіх прыказак»
**па восені і ў кошкі ляпёшкі і
ў вераб'я піва**
'пра багацце восені'
які вецер павець
'кажуць у выпадку чакання згоды
ці нязгоды ад каго-небудзь
або ў выпадку надзеі на
чыю-небудзь прыхільнасць'.

«З народнай фразеалогіі...»
у кошкі ляпёшкі
'хто-небудзь жыве ў раскошы,
у каго-небудзь усяго хапае'
як <які> вецер павее
'хто-небудзь непастаянны,
легкадумны, здольны часта
мяняць свае погляды і рашэнні'.

Не без падстаў можна сцвярджаць, што І.І. Насовіч быў адным з першых, хто заклаў падмурак айчыннай фразеаграфіі. Сваёй працай навуковец паказаў прыклад іншым фалькларыстам і этнографам – Е.Раманаву, Я.Ляцкаму, П.Шэйну, М.Федароўскаму і пазнейшым мовазнаўцам, якія займаліся вывучэннем дыялектнай фразеалогіі. Нягледзячы на тое, што асноўны фразеалагічны фонд беларускай мовы зведаў змены, частка матэрыялу, пададзенага І.І. Насовічам, і зараз працягвае выкарыстоўвацца ў жывым маўленні і занатавана ў сучасных фразеалагічных слоўніках. Параўнальны аналіз «Зборніка...» з больш маштабнымі слоўнікамі, верагодна, паказаў бы істотную пераемнасць у беларускай фразеалогіі на працягу стагоддзяў. Нельга не пагадзіцца з прапановай І.Я. Лепешава, што было б добра мець перавыданне «Зборніка беларускіх прыказак» І.І. Насовіча, бо ён і сёння не страціў сваёй актуальнасці і застаецца бібліяграфічнай рэдкасцю.

Літаратура

1. Лепешаў, І.Я. Класічная праца айчыннай філалогіі/ І.Я. Лепешаў // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. – 1974. – № 3. – С. 52-54.
2. Сборник белорусских пословиц, составленный И.И. Носовичем // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской АН. – Спб., 1874. – Т. XII. – № 2. – 232 с.
3. Суднік, М.Р. Иван Иванович Насович – выдачны вучоны і асветнік/ М.Р. Суднік // Весці АН БССР Сер. грамад. навук. – № 2. – 1989. – С. 92–99.
4. Цішчанка, І.К. Иван Иванович Насович/ І.К. Цішчанка // Беларуская фалькларыстыка: Збіранне і даследаванне народнай творчасці ў 60-я гг. XIX – пач. XX ст. – Мінск, 1989. – С. 37-47.
5. Шакун, Л.М. Творчая спадчына І.І. Насовіча ў асвятленні сучаснай навукі / Л.М. Шакун // Карані роднай мовы. – Мінск, 2001. – С. 185-193.